

Образна основа фразеологічних одиниць та проблема їх мовно-культурної реконструкції

Маргарита Жуйкова

Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки, пр. Волі, 13, Луцьк, УКРАЇНА,
E-mail: mzhujkova@gmail.com

The article shows that on the phraseological level the internal form of an idiom, which is made up by the lexical meanings of its components, and the figurative base, which serves as the basis for the idiomatic meaning, should be distinguished. The internal form, figurative motivation and semantics of the idioms with a component zopix (orzech) in Ukrainian, Byelorussian, Russian and Polish are analyzed.

Ключові слова: фразеологічне значення, ідіома, внутрішня форма, образна основа, мотивація, мовно-культурна реконструкція.

Вступ

Фразеологія є найбільш культурно-зумовленою складовою мовної системи. Разом з тим це і найбільш інтригуюча, дивна, загадкова, а часом й алогічна її складова, бо у певної частини ідіом будь-якої розвиненої мови на синхронному рівні вельми виразно відчувається відсутність кореляції між планом вираження і планом змісту. Цей факт породжує численні питання, пов'язані з походженням того чи того сталого виразу, а також спроби знайти його генетичні основи, етимологізувати його. Особлива роль у процесах етимологізації ідіоми належить її внутрішній формі, що представлена в плані вираження у вигляді комбінації лексичних одиниць.

Формальну сторону фразеологізму трактують або як його образну основу, або як внутрішню форму, причому у фразеологічних дослідженнях часто спостерігається отождоження цих двох понять. Більшість фразеологів пов'язують внутрішню форму фразеологічної одиниці з тим чуттєвим образом, на основі якого вона виникає. Так, О. В. Кунін вважає, що внутрішня форма фраземи — це «мотивувальна образність, заснована на дериваційних зв'язках його значення із значення прототипу» [5: 149]. В. М. Телія розуміла внутрішню форму як «спосіб організації значення ідіоми», пов'язаний з мотивацією її семантики та образною складовою [11: 42]. На її думку, в основі мотиваційного макрокомпонента значення фразеологічної одиниці лежить «образ, адекватний можливому стану речей у реальному світі (бежать, высунув язык; носить на руках), або неадекватний дійсності, приналежний її ірреальному уявленню, причому цей образ складає сутність внутрішньої форми звороту» [12: 5]. З образністю пов'язує цю ознаку фразем й Т. З. Черданцева: «Внутрішня форма ідіоми виявляється носієм образної основи ідіоми» [17: 77]. Проте В. М. Мокієнко та А. М. Мелерович, констатуючи тісний зв'язок між внутрішньою формою та образністю лексеми та фраземи, розмежовують ці

поняття: «Внутрішня форма не тотожна образній основі значення, хоча часто вони збігаються в основних елементах. Образною основою слова чи фразеологічної одиниці є створене у мовній формі уявлення (наочно-чуттєвий образ предмета), яке виражається цим мовним знаком у його прямому, буквальному значенні. Це уявлення служить базою переносних значень слова і фразеологічної одиниці, створює семантичну двоплановість (чи багатоплановість). ... Внутрішньою формою наділені і значення, позбавлені образності, що не асоціюються з образними уявленнями. Внутрішня форма може створюватися семантикою окремих морфем та/або лексичних компонентів, що входять до складу слова чи фразеологічної одиниці» [7: 19-20].

Ми також вважаємо важливим розмежувати образність та внутрішню форму на рівні фразеологічних одиниць. На нашу думку, поняття внутрішньої форми не може бути отождожене з поняттям образності. Образну основу слід трактувати як мотивувальну базу ідіоми, з якої виводяться ті смислові імплікації, що лягають в основу семантики фразеологізму, див. докладніше [4: 29-30]. Пор. вирази вирвати з коренем, допекти до живого, плисти проти течії, що створюють чуттєво-наочні образи, з яких легко виводяться загальнозрозумілі імплікації. Образними можуть виявитися також і ті ідіоми, що базуються на алогічній, ірреальній чуттєвій картинці (пор. укр. потрібний як п'яте колесо у воза, потрібний як лисому гребінь, кіт наплакав, рос. от жилетки рукава, на рыбьем меху), оскільки остання також може слугувати основою для стереотипних імплікацій, виведених завдяки знанню як "нормального" стану речей, так і відхилень від нього. Проте у кожній мові є значна група ідіом, на формальній структурі яких не може бути побудований ані раціональний, ані ірраціональний наочно-чуттєвий образ, що відповідає уявленням мовців про світ: рос. без году неделя, сорок бочек арестантов, до морковкина заговенья, отставной козы барабанщик, оставить на бобах, укр. давити зінське щеня, на здогад буряків, спіймати облизня, правити смаленого дуба. Значна частина ідіом, у яких змальовується певний наочний образ, характеризуються при цьому відсутністю мотивувального зв'язку між внутрішньою формою та семантикою, пор. укр. ідіоми попа в решеті возити, підвезти москаля, на руку ковінька, впасти в кут тощо. Якщо прийняти погляд, згідно з яким образна основа ідіоми є її мотивувальною базою і саме з неї випливає її актуальне значення, то названі ідіоми не можна розглядати як мотивовані і тим самим як образні. Разом з тим вони наділені внутрішньою

формою, яку мовці розпізнають завдяки знанню семантики лексем, що їх складають. Етимологізація ідіом у таких випадках суттєво ускладнюється і вимагає звернення до широкого культурного, історичного та власне мовного тла. Пор. також відомі в різних слов'янських мовах фразеологічні одиниці з так званими псевдонімами: укр. віддатися за Муравського 'вмерти', заїхати в Харківську губернію 'вдарити когось в обличчя', повернути у Брехунівку 'почати брехати', рос. поехать в Могилевську губернію 'померти', де змістове навантаження цілого припадає саме на один компонент — псевдонім. Для розуміння семантичного навантаження таких ідіом необхідно, щоб в адресата виникли відповідні асоціації (Харків — харя, Брехунівка — брехати, Могилев — могила).

Отже, семантика ідіом виводиться не з їхньої внутрішньої форми, яка визначається семантикою окремих слів — компонентів ідіоми, а з так званої образної основи, яка сприяє формуванню у свідомості наочно-чуттєвого образу і служить базою для отримання вивідного знання, тобто імплікації. Близьку думку обстоє і Д. О. Добро вольський, вказуючи на необхідність враховувати образну основу ідіоми при описі її семантичних властивостей [3: 75-76].

Це стосується не лише тих фразеологічних одиниць, які виникли в минулих століттях, а й тих, які постійно утворюються у живій мовній стихії. Пор. українські ідіоми із словника В. Д. Ужченка та Д. В. Ужченка: їжак з Чорнобиля 'лисий' [13: 110], грузити дим на платформу 'обманювати, брехати' [12: 83], сестра в армії, а брат демобілізувався 'хто-небудь дурнуватий, пришепелуватий' [12: 214], народитися в трамваї ("говориться тому, хто не зачинає за собою дверей") [12: 233]. Характерна особливість таких виразів полягає в тому, що їхнє значення не може бути отримане безпосередньо з внутрішньої форми. Для з'ясування їх генези потрібно звертатися до образної основи, в якій у згорнутому стані може міститися історична, етнографічна, соціальна, а часом і вузькопрофесійна інформація, і лише її успішне розкодування дозволить правильно зрозуміти всі семантичні аспекти фразеологічної одиниці. Поки в суспільстві залишаються актуальними певні уявлення, явища та події, такі вирази зберігають свою образну основу і можуть бути адекватно інтерпретовані.

Особливі труднощі виникають при інтерпретації образної основи тих фразем, які побутували в минулих століттях і виникли на давньому світоглядному ґрунті, в культурних умовах, цілком відмінних від сучасних.

Розгляньмо образну основу деяких фразеологічних одиниць української, російської, білоруської та польської мов, що містять лексему горіх / орех / арэх / orzech. Зауважимо, що ми не ставимо собі за мету етимологізувати всі «темні» фраземи з цим компонентом. Ідіоми, відомі у східнослов'янських мовах, на кшталт дістатися на горіхи, заробити на

горіхи, вже були предметом нашого докладного аналізу, див. [4: 90-94].

Попри очікувану очевидність та прозорість семантики сталих виразів з опорним компонентом горіх / орех / арэх / orzech. стикаємося з низкою труднощів при інтерпретації таких фразем. Передусім слід зауважити, що лексема горіх (orzech) позначає різні біологічні об'єкти — плоди різних дерев. Сучасний носій української мови більше схильний розуміти це слово як назву плоду грецького (волоського) горіху, тоді як два чи три століття тому лексема горіх позначала плід ліщини *Corylus avellana* — дерева, що росло переважно в дикій формі в лісах. Широке розповсюдження цього дерева на території Європи, спостереження за властивостями окремих частин дерева, а також різні способи використання плодів не могли не позначитися на культурному осмисленні ліщини, а згодом — і на утворенні численних фразеологічних одиниць, що побутували в слов'янських мовах.

Фраземи з компонентом горіх (orzech) фіксують різні параметри відповідного концепту: зовнішній вигляд, смакові властивості, наявність оболонки і ядра, розмір, а також акціональні аспекти, які стосуються можливих дій людини з горіхами. Часто трапляються також фразеологічні одиниці, в яких фіксуються оцінні характеристики горіхів.

Більшість фразем має прозору внутрішню форму й образну складову, проте і в таких випадках правильна інтерпретація їхнього змісту вимагає залучення великого масиву фонових знань. Так, деякі сталі вирази, в яких протиставляється кількість чи розмір різних предметів, засновані на інформації про типовий розмір горіха, див. білор. Вочы па яблыку, а галава з арэх [6: 47], рос. Мозго'вина (голова) с короб, а ума с орех [2: 1, 357]. Щоб зрозуміти російський вираз, достатньо знати відносні розміри голови, коробка та лісового горіха. Крім того, пресупозиція цього виразу заснована на судженні про те, що у великій голові міститься великий розум. Таким чином, отримавши інформацію про невідповідність розмірів голови та розуму, носій мови виводить звідси, що людина, про яку йдеться, дурна. Білоруський вираз у своїй внутрішній формі змальовує аномальну, ірраціональну картинку (на голові розміром з лісовий горіх не можуть вміститися очі такого розміру, який властивий типовим яблукам). Однак фразеологічне значення цього виразу ('гаворыцца з непашанай пра чалавека, здольнага на безразважныя ўчынкi') базується не на зовнішньому протиставленні розмірів яблука та горіха, а на вивідному знанні, отриманому як імплікація із цього протиставлення ('людина з малим розумом неспроможна щось обдумати і діяти розсудливо'). На відміну від білоруської фраземи, в російському виразі нема позірної аномальності, парадоксальності.

Інша група виразів з компонентом горіх / orzech заснована на цілком очевидному аспекті — смакових якостях горіхів та використанні їх у їжу. Цікаво, що лише одиничні вирази вказують на поживність горіхів

та їх гарний смак (пор. білор. Смачны табе гарэх, да зубоў бог не даў [1: 213], укр. Такий як горіхами годований 'товстий, опасений' [14: 420]), тоді як більшість фразем залишають інформацію про високі смакові якості, які і зумовлюють цінність горіхів, в імпліцитному, латентному стані. На рівень внутрішньої форми значно частіше виводиться інформація про те, що інколи в шкаралупі горіха буває відсутнє ядро, тобто вказівка на порожній, пустий горіх. Пор., наприклад, польс. Smaku, jak w dziurawym orzechu [18: 509], Nie warte pustego orzecha [18: 582], укр. То за пустий горіх не варто 'се не варто нічого' [14: 420]; То пустий горіх 'се діло пусте, сей чоловік ледачий' [14: 421], Я за то й пустого горіха не дав 'се справа нікчемна' [14: 421]. Див. також галицький вираз Горіхові свистелі кусати 'сварити ся за пусте' [14: 421] та рос. Вместо ореха да свищ [2: 1, 52], де внутрішня форма вказує на горіх, порожній всередині. Отже, в образній складовій наведених виразів домінує інформація не про типове, поширене явище (повний горіх), а радше про аномалію, яка трапляється значно рідше, проте виявляється більше осмисленою в культурі.

Докладно прописана у внутрішній формі фразем й тема зусиль, які має докласти людина для добування ядра горіха. Оскільки відповідна вихідна ситуація легко переосмислюється, то мовні одиниці, які її позначають, отримують нове значення, засноване на процедурі метафоризації. Парадоксально, але в цій групі є фраземи з протилежним семантичним навантаженням. З одного боку, розкусювання шкаралупи горіха вважається простою, легкою справою, яка робиться дуже швидко (швидкість, очевидно, корелює тут з незначною кількістю зусиль), а з іншого — воно вимагає від людини напруження, багатьох зусиль. До першого типу належать такі одиниці: укр. як горіхи лущити (лускати) 'легко, просто' [16: 452], білор. У яго залгаць, як гарэх раскусиць [19: 348], рос. как орехи щёлкать 'о быстром, правильном и лёгком решении каких-л. задач кем-л.' [9: 108], как орех раскусить 'сделать что-л. легко, без усилий' [8: 303]; польс. jakby orzech zgryzł 'szybko, sprawnie' [22: 1, 614], łatwo, jak orzech (rzepę) zgryść [18: 273], Umie on z czarnego białe zrobić, jak orzech zgryść [18: 75]. З іншого боку, внутрішня форма фразем може передавати усталене уявлення про те, що добування ядра горіха — складна справа, яка не кожному приступна і вимагає багато зусиль. Пор. вирази зі збірки І. Франка: того горіха не вгризеш 'сеї трудности не побореш, сеї загадки не розгадаєш' [15: 420], не на мої зуби горіх 'се трудність, якої я не переможу' [15: 421], Най уже раз той горіх розгризу! 'нехай полагоджу сю неприємну, нелегку справу' [15: 420], На тобі горіх на твої зуби! 'коли чоловікові трапилося якесь несподіване нещасте, заскочила якась трудність, яку він мусить побороти' [15: 420], то твердий горіх 'се справа трудна, чоловік неподатливий, скритий' [15: 421]. Фраземи з подібною внутрішньою формою зафіксовані у польській та російській мові, пор. twardy

orzech do zgryzienia 'trudny do rozwiązania problem, zadanie sprawiające duże trudności' [20: 642], Не по зубам мне эти орешки [2: 2, 280], Этого орешка не раскусишь [2: 2, 280].

Така семантична неоднозначність двох наведених груп виразів може бути пов'язана з тим, що мовці однаково часто стикались із ситуаціями, коли добування ядра з горіха було простою, швидкою справою і, навпаки, коли для досягнення результату людина мала витратити багато зусиль. У цьому випадку можна говорити про змістову амбівалентність базового образу, яка заснована на різному (фактично протилежному) осмисленні вихідної ситуації розгризання горіхів. Чи виникають у носії мови труднощі у сприйнятті та інтерпретації виразів цієї групи, можна виявити шляхом психолінгвістичного експерименту.

Найбільшу складність при інтерпретації викликають вирази польської та української мов, засновані на образі спільного розгризання горіхів. В українській живій традиції такі вирази вже зникли з ужитку, проте, на щастя, вони були зафіксовані збирачами. У збірці І. Франка знаходимо фразему кусати собі з ким горіхи [15: 421], у тексті середині XVII ст. зафіксований той самий вираз з іншим дієсловом: гризти з ким горіхи. Див. контекст: так же оуме(р) па(н) лукаш жо(л)кевській // ... що с козаками гор±хи гри(з) [10: 86]. Ця ідіома мала значення 'сваритися, ворогувати', що і зазначає у своїй збірці І. Франко. Оскільки базова ситуація спільного розгризання горіхів (що традиційно вважалось приємною забавою) не породжує імплікації ворожнечі, конфлікту, семантичний перехід від прямого до фразеологічного значення залишається незрозумілим.

Ще більш загадковим виглядають ідіоми, в яких другим суб'єктом (партнером) виступає нечиста сила (чорт чи диявол). Такі ідіоми зафіксовані лише в польських та західноукраїнських джерелах, пор.: Ne gryz z czartem orzechów [18: 76], Ne gryz z djablem orzechów [18: 94], Не гризи з дідьком горіхів [15: 421]. Ці ідіоми оформлені як поведінкові поради, в них міститься застереження щодо певної ситуації, яка загалом належить до ірреальних. Щодо семантики та мотивації цих ідіом, то в нашому розпорядженні є лише лаконічні вказівки укладачів збірок. Так, С. Адальберг, коментуючи значення зафіксованого ним виразу, подає таку інформацію: «Ne drażnij djabła, nie brataj się z nim, źle na tym wyjdiesz» [18: 94], в іншому місці «Ne drażnij go, nie żartuj z nim» [18: 76]. І. Франко пояснює вираз дещо інакше: «Гризти горіхи — сварити ся, правувати ся, отже з дідьком не заходи в суперечку ані в право, бо він усе тебе одурить та отуманить» [15: 421]. В обох тлумаченнях йдеться про застереження людини від контактів з нечистою силою. При цьому С. Адальберг вказує на небезпеку, яка може виникнути у випадку близьких, мало не приятельських стосунків між людиною та дияволом ('не братайся', 'не жартуй'), а І. Франко, виходячи із значення ідіоми гризти горіхи, розуміє вираз як

пораду не сперечатися з чортом чи не вступати з ним у правові конфлікти, бо в будь-якому разі чорт перемаже людину.

Гіпотетично можна припускати, що заперечний вираз не гризи з дідьком горіхів був вторинним, як це і припускав І. Франко, і виник на основі реальної ідіоми гризти з ким горіхи, тобто 'сваритися, ворогувати'. В такому разі ідіома про дідька мала би сенс 'не ворогуй з чортом, не псууй з ним стосунки'. Однак при цьому залишається нерозв'язаним питання про те, яким чином виникла ідіома гризти з ким горіхи із значенням 'ворогувати', адже, як ми вже зауважували, ситуації, в яких люди на дозвіллі споживали лісові горіхи разом, не сприймалися як конфліктні.

Ми пропонуємо інший спосіб інтерпретації виразів, внутрішня форма яких містить відсилку до розгризання горіхів.

На нашу думку, цілком можливо, що первинним був сталий вираз із заперечною часткою не і дієсловом у наказовому способі, а не ідіома гризти горіхи, що вживалась у дійсному способі. Фразема Не гризи з дідьком горіхів, польс. *Ne gryź z szartem orzechów* добре вписується в групу сталих виразів, які приписують людині уникати певних дій. Вони добре відомі у багатьох народів. Див. українські усталені звероти на кшталт *Не лізь поперед батька в пекло*, *Між дверей пальця не клади*, *Не лізь, куди голова не влізе*, *Не виводи вовка з ліса*, *На чужий коровай рота не роззявляй*, *Жінки та коня нікому не давай*, *Не скуби гуску, поки не зловиш*, *Не чіпай лайна, не буде смердіти тощо*. Пор. також аналогічні польс. *Nie ciągnij psa za ogon, bo się ukąsi* [21: 371], *Nie wsadzaj nosa do cudzego trzosa* [21: 330], *Nie wtykaj nosa gdzieś nie dał grosza* [21: 330], *Nie mów hop, aż nie przeskoczysz* [21: 306], *Nie dotykaj ognia, to się nie oparzysz* [21: 339], *Nie kładź słomy przy ogniu, bo się zapali* [21: 339], *Nie dotykaj garnka, to się nie usmolisz* [21: 128]. Як бачимо, такі прислів'я могли мати другу частину, яка описує наслідки неправильної дії, однак наявність двокомпонентної структури не є обов'язковою, оскільки наслідок, як правило, легко виводиться із засновку. В цей ряд застережень можна поставити і вираз *Не гризи з дідьком горіхів*. Важливо також взяти до уваги, що як у польській, так і в українській традиції існують прислів'я, що застерігають людину від тісних контактів з чортом: *Nie kuś szarta* [21: 74] 'не спокушай чорта', *Бога не гніви, а чорта не дрочи* [14: 277], *З чортом не змагатися* [14: 176]; переважно вони мають форму заперечення і сенс застереження.

Отже, буквально прочитання внутрішньої форми виразу *Не гризи з дідьком горіхів* ніби вказує на те, що людину застерігають від розгризання горіхів разом з чортом. Проте інтерпретація цієї фраземи в культурному контексті, а також врахування семантики інших сталих виразів, що стосуються контактів людини та нечистої сили, дозволяють нам припускати, що фразема *Не гризи з дідьком горіхів* в образній формі маркує таку уявну ситуацію, яка несе

людині загрозу, тобто надмірне, необачне зближення людини з чортом. Цей вираз міг означати щось на кшталт «тримайся подалі від нечистої сили». До речі, так інтерпретація частково узгоджується з тим поясненням, яке дав С. Адальберг значенню польської ідіоми *Ne gryź z djablem orzechów*: «*nie brataj się z nim*».

Розглянутий випадок яскраво свідчить, наскільки важливо зважати не лише на семантику компонентів фраземи, які формують її внутрішню форму, а й на образну складову, що служить джерелом імплікацій, тобто вивідного знання при творенні фразеологічної семантики.

Загалом стали вирази з компонентом горіх / *orzech* мають різну образну основу і використовуються для передачі різних змістів, причому деякі фраземи зберігають свою мотиваційну прозорість протягом століть. До них можна віднести ті, що засновані на протиставленні предметів за розмірами, в яких горіх служить еталоном малого, або такі, що вказують на поживність і гарний смак горіхів). Разом з тим у групі з опорним компонентом горіх наявні такі фраземи, що передають суперечливі, інколи протилежні змісти ('розколловати горіхи легко' vs. 'розколловати горіхи складно'). Ще більше питань викликають такі ідіоми, які виглядають цілком немотивованими, бо змістові місточки між внутрішньою формою і фразеологічною семантикою зараз встановити неможливо (як вирази *горіхи гризти* та *Не гризи з дідьком горіхи*). В цьому випадку реконструкція вимагає залучення не лише лінгвальних даних, а й широкого кола культурних чинників, без яких неможлива розшифровка наочно-чуттєвого образу, що є необхідним джерелом імплікацій при формуванні фразеологічної семантики. Тому не внутрішній формі, а саме образній основі ідіоми слід відводити провідну роль у процесах мовно-культурної реконструкції фразеологічних одиниць. Дотримання цього важливого теоретичного положення дозволить підвищити продуктивність досліджень, скерованих на виявлення генези фразеологічного фонду тої чи тої мови, а також допоможе уникнути багатьох помилок при реконструкції.

Література

1. Вислоуї : Уклад. М. Я. Грынблат. — Мн. : Бел. навука, 1979. — 519 с.
2. Даль В. И. Пословицы, поговорки и прибаутки русского народа. Сборник в 2 томах. — СПб.: Литера — "ВИАН", 1997.
3. Добровольский Д. О. Образная составляющая в семантике идиом / Д. Добровольский // Вопросы языкознания. — № 1. — 1996. — С. 71—93.
4. Жуйкова М. В. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов : Монографія / М. В. Жуйкова. — Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. — 416 с.

- 5.Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка / А. В.Кунин. — М.: Высшая школа, 1986. — 336 с.
- 6.Лепешаў І. Я., Якалцэвіч М. А. Слоўнік беларускіх прыказак. — Мн.: Бел. энц., 1996. — 352 с.
- 7.Мелерович А. М., Мокиенко В. М. Фразеологизмы в русской речи: Словарь. — М.: Русские словари, 1997. — 864 с.
- 8.Прокошева К. Н. Фразеологический словарь пермских говоров. — Пермь : Изд-во ПГПУ, 2002. — 431 с.
- 9.Словарь псковских пословиц и поговорок / Сост. В. М. Мокиенко, Т. Г. Никитина. — СПб.: Норинт, 2001. — 176 с.
- 10.Словник української мови XVI — пер. пол.. XVII ст. У 28 вип. — Вип. 7. — Львів, 2000. — 254 с.
- 11.Телия В. Н. Семантика идиом в функционально-параметрическом отображении / В. Н. Телия // Фразеология в Машинном фонде русского языка. — М.: Наука, 1990. — С. 32—47.
- 12.Телия В. Н. Введение / В. Н. Телия // Фразеология в Машинном фонде русского языка. — М.: Наука, 1990. — С. 3—9.
- 13.Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу. — Луганськ: Альма матер, 2002. — 263 с.
- 14.Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис. — К.: Либідь, 1993. — 768 с.
- 15.Франко Іван. Галицько-руські народні приповідки / В 3 томах, 6 випусках // Етнографічний збірник НТШ. — Т. 1. — Львів, 1901.
- 16.Фразеологічний словник української мови. У 2-х кн. — К.: Наукова думка, 1993. — 980 с.
- 17.Черданцева Т. З. Мотивационный макрокомпонент идиомы и параметр денотации / Т. З. Черданцева // Фразеология в Машинном фонде русского языка. — М.: Наука, 1990. — С. 73—80.
- 18.Adalberg S. Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich — Warszawa, 1894. — 865 s.
- 19.Federowski Michał. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materiały do etnografji słowianskiej zgromadzone w latach 1877—1905. T. IV. — Warszawa, 1935. — 438 s.
- 20.Głowińska K. Popularny słownik frazeologiczny / Redakcja naukowa prof. Tadeusz Piotrowski. — Warszawa, 2000. — 790 s.
- 21.Masłowski D. i W. Księga przysłów polskich. — Kęty : Antyk, 2001. — 603 s.
- 22.Skorupka S. Słownik frazeologiczny języka polskiego. Tom 1-2. — Wydanie X. — Warszawa : Wiedza powszechna, 1999.